

Sjakkens opprinnelse

Fra foredraget til Nikolas Axel Mellem under det Åpne NM – Fagernes 18. april 2011.

1. Hvor?
2. Fra hvilket spill?
3. Når?

Foredragets innhold:

1. Om sjakkhistorisk forskning frem til i dag
2. Analyse av de eldste brettspillene
3. Analyse av de eldste sjakkspillene

4. Konklusjon

5. Fascinerende sjakkvarianter og sjakkbrikker før 1800

1. Om sjakkhistorisk forskning frem til i dag.

Forbes (1860):

Men for å konkludere, tror jeg utfra alle de bevisene jeg har lagt frem for leseren, kan jeg trygt si at sjakk har eksistert i India fra tiden til Pandu og hans fem sønner, helt frem til vår nådige Hersker Dronning Victoria (som nå hersker over de østlige rikene), altså en periode på 5000 år, har dette antikke spillet gjennom det hellige språket til Brahmaene mottatt sitt navn Chaturanga.

Brunet & Bellet (1890)

Fakta som er samlet i vår studie viser klart at:

på grunn av den spesielle karakteren ved den indiske nasjonen – dens religion som vektlegger mystisisme og erotikk, i harmoni med tankefull temperament, og dørske og kontemplative karakter, og med dets primitive sivilisasjon som eksisterte i de første århundrer av vår tidsregning

– derfor kunne ikke inderne være oppfinnere av sjakk eller hvilken som helst annen antikk spill som trenger mer enn en spiller.

Buddhister og Brahmaer bruker hele deres tid på bønn og religiøse seremonier og plikter.

Denne påstanden har blitt bekreftet av Indisk arkeologi og faktabasert historie.

Murray (1913):

Vi må derfor konkludere at vårt europeiske sjakkspill er en direkte avkommer fra det indiske spillet fra det 7. århundre, slik det ble spilt i Europa i fem århundrer senere, etter at det først ble adoptert av perserne, og deretter overgitt oss fra den muslimske verden.

Banaschak (2000):

Vi er fremdeles langt unna noen som helst teori rundt sjakkens opprinnelse (selv om det er flere som vil mislike dette faktumet). Frem til i dag er det kun de velvillige som vil kalle Indisk opprinnelse av sjakk for en hypotese; faktisk er ikke dette en hypotese, men en tanke,

en mening, bare spekulasjon som støttes av en liten mengde materiale.¹

1. Subandhus Vasavadatta (lenge tenkt som 600-talls tekst)

Joseph Gray (1913): Etter Siringam tekst oversettelsen som ble printet for første gang i 1906.

pitaharitaih krsnakedarikagosthisu samulpatadbhijatusa durodarair iva dardurasisukair nayadyutair iva cikrida vidyuta samam ghanakalakamtah.

The rainy season, even the fate of rain, played, as if with dice coloured with lac, with yellow and green frogs jumping in the black enclosures of the irrigated fields.

I regnesongen, selv i skjebnen av regn, spilt, som om med terning, farget med lakk, med gule og grønne frosker hoppende i svarte kabinetter av overrislede jorder.

Murray (1913); (på grunnlag av Thomas' oversettelse fra 1898):

The time of the rains played its game with frogs for **chessmenn** (*nayadyutair*), which, yellow and green in colour, as if mottled with lac, leapt up on the black field (or garden-bed) **squares** (*koshthika*).

I regnesongen ble det spilt med frosker for **sjakkbrikker**, som var gule og grønne i fargen, som om farget med lakk, hoppet på svarte jord **spillefelt** (1).

***Koshthika* er et ord som kun dukker opp hos Murray(!)**

Nyere kilder hevder at Vasavadatta er skrevet av Subandhu (414-455) og hans sønn Skandagupta (455-467) i perioden rundt 450-tallet.

2. Banas Harsacarita (begynnelsen av 600-tallet):

Under this monarch (*Sriharsha*)... only bees (*shatpada*) quarrel in collecting dews (dews); the only feet cut off are those in metre: only *ashtapadas* teach the positions of the *chaturanga*.

Under denne monarken ... kun bier krangler om å samle pollen; kun de føttene som er klipt av er de på avstand: kun ashtapadaer lærer stillingene av chaturanga.

¹ Banaschak, Peter. *Chinese-western contacts and chess*. 2000.

Etter 700 beskrives sjakk aldri som *Chaturanga* (Murray 1913).

Ordet *Chaturanga* (har fire deler) kommer fra verket Mahabharata (indisk epos) som fikk sin endelige utforming rundt 400 v.t. Flere forskere mener at termen *Chaturanga* like godt kan referere til spillene Pachisi (ca 300) og Chaupar (ca 350). Kan også referere til giganten Purusha som ble ofret ved å bli delt i fire biter - hvilket skapte verden. **Første gang termen *Chaturanga* brukes om sjakk med sikkerhet er rundt 1000.**

Europeiske bøker og artikler om sjakkens opprinnelse (frem til 2002)

Navn	Dato	Stemmer for
Cesolis	1275	Babylon
Carrera	1617	Hellas
Hyde	1694	India
Lambe	1765	India
Barrington	1789	Kina
Jones	1790	India
Irwin	1793	Kina
Cox	1801	Sri-Lanka
Christie	1801	Hellas
Bland	1847	Persia
Forbes	1860	India
Himly	1870	Kambodsja
van der Linde	1874	India
Holt	1885	Kina
Brunet & Bellet	1890	Egypt
Bird	1893	India
Jacobi	1896	India
von der Lasa	1897	India
Thomas	1898	India
Macdonell	1898	India
Fiske	1900	India
Murray	1913	India
Bidev	1951	India
Needham	1962	Kina
Bidev	1971	Kina
Dickens	1973	Kina
Golombek	1973	India

Linder	1973	Uzbekistan
Ferlito & Sanvito	1990	India
Bhatta	1994	India
Averbach	1996	India
Calvo	1996	Persia
Meissenburg	1996	India
Lee	1998	Kina
Meissenburg	1998	Åpent
Averbach	1999	India
Banaschak	2000	Åpent
Kraaijeveld	2000	India
Cazaux	2001	Kina & Hellas
Josten	2001	Uzbekistan
Cooper	2001	Roma & India/Persia
Samsin	2002	India & Hellas

Stemmer telt:

India	21
Kina	7,5
Hellas	3
Persia	2
Uzbekistan	2
Babylon	1
Egypt	1
Kambodsja	1
Sri-Lanka	1
Roma	0,5

Slutten av 1600-tallet innledet en mer opplyst tid som var viktig for sjakkhistorikeren på to måter. For det første markerte epoken en **overgang fra krøniker til profesjonell historieskriving**. Man begynte for første gang å operere med **forklaringer av historiske fenomener**, og vi fikk **begynnende kildekritikk**.

For det andre kom europeiske forskere i **kontakt med Sør-Vest Asia**, og da spesielt **India**. I dette nye landskapet lanserte den engelske historikeren **Hyde en teori i 1694 om sjakkens opprinnelse i India**. I 1789 kom Barrington med det som ble den første kritikken av Hyde, og en teori om sjakkens opprinnelse i Kina. Allerede året etter kom Jones' (1790) forsvar for India teorien. I 1793 kom Irwin og støttet Kina teorien.

De neste 150-årene ble imidlertid dominert av hovedsakelig **engelske bidrag** som støttet Hydres India-teori. Andre opprinnelsessteder ble også foreslått herunder Blands (1847) Persia-teori, men disse var enkeltstående publikasjoner.

Historiefaget som vitenskap oppsto først med den **tyske historismen på 1800-tallet**.

Historikeren skulle være **upartisk og ikke legge sitt syn og sine verdier på fortiden**. Man ønsket seg nå en historievitenskap som helt enkelt skulle vise hvordan ting egentlig var. **Van der Linde (1874) og Von der Lasas (1897) verker bidro dermed til at sjakkhistorieskrivingen fikk et betydelig løft**. Begge argumenterte for India teorien.

Murrays (1913) monumentale sjakkhistoriske verk fikk en dominerende posisjon. På basis av eldgamle sanskrit kilder fastslo han at **sjakk ble oppfunnet i datidens Nordvest India senest i perioden 550-600**.

Kinateorien fortsatte imidlertid å leve videre og i **1962 kom Needham** med en bok der han påsto at **sjakk ble oppfunnet i Kina** på basis av en tradisjon som tilskrev sjakkoppfinnelsen til keiser **Wu som regjerte i perioden 561-578**.

Opprinnelsesteorier	Opprinnelig	I dag
British India club	Briter	Europa og India
Kina	Kinesere	Flere ulike grupperinger
Petteia syntese-teoretikerne		Trendige historikere
Persia	Iranere	Anerkjent alternativ

Fra 1990-tallet og utover har det blitt mer vanlig med **stadig flere syntese-teorier**, samtidig som tendensen går mot at man **antar spillets alder til å være betydelig eldre enn rundt 550**. Man har påvist feiltolkninger hos både Murray og hans forgjengere. Flere historikere fokuserer nå på **Silkeveiens bindende rolle mellom Asia og resten av Europa**, og flere har fattet interesse for det greske bondespillet **Petteia som mulig slektning av sjakkspillet**.

Cazauxs forslag om å analysere problemstillinger knyttet til sjakkens opprinnelse gjennom fem punkter:

1. Tradisjoner
2. Tekster
3. Arkeologi
4. Spillets struktur
5. Filologi

Sjakkforskningen gjennom tidene:

Utstrakt bruk	
Sporadisk bruk	
Fraværende	

Tidspunkt	Tradisjon	Filologi	Tekster	Arkeologi	Spillanalyse
Forskning før ca 1870					
1870-1990					
1990 fremover					

1. Tradisjoner

Både som muntlige og skriftlige tradisjoner er **ofte uklare og har et element av fantasi**. Videre er tradisjonene ikke upåvirket av samtiden. Tekstene kan **omskrives, bli utfylt med nytt stoff, eller endre mening som følge av tid og geografi**. Tradisjonene **kan derfor ikke brukes som sikre historiske kilder**, men det er likevel muligheter for at de kan likevel veilede oss i riktig retning. Tidlig i 600-talls Persia oppsto det en tradisjon om sjakkens opprinnelse i India. Som Cazaux likevel påpeker hadde **perserne en tendens til å hevde at alt som var ukjent og eksotisk kom fra India**. Denne tradisjonen spredte seg både til araberne i vest og inderne selv i vest.

Denne tradisjonen nådde imidlertid aldri Europa der eksempelvis Cessoles (1275) snakker om sjakkens opprinnelse i Babylon og Carrera (1617) i antikkens Hellas.

Klassiske kinesiske forfattere hadde imidlertid sin egen tradisjon der de hevdet **at sjakkspillet ble oppfunnet av den tidligere nevnte keiser Wu (r. 561-578)**. Banaschak lister tre kinesiske tekster fra tidlig 600-tallet som enes om at den nevnte keiseren skapte Xiang xi, som antas av Kina-teoriens tilhengere å være den eldste sjakkvarianten.²

Persernes og arabernes India-tradisjon

Fakta:

² Banaschak, Peter. *Facts on the origin of Chinese Chess*.

- 1) Tradisjonen springer antakelig ut fra en persisk enkeltekst fra 600-tallet som viser til hendelser som skulle ha inntruffet i Persia i annen del av 500-tallet.
- 2) Denne tradisjonen står ikke alene. Flere arabiske kilder sier eksempelvis at de fikk Chatrang fra Persia, og stopper iallfall der.
- 3) Historien om den indiske ambassaden til Persia som overleverer sjakk til perserne gjengir ellers feilaktige historiske fakta (Murray 1913).
- 4) Historien påstår at inderne fikk Backgammon (Nard) i retur fra perserne! Fullstendig feil tidspunkt. **Det finnes kinesiske verker som skriver om Backgammons introduksjon fra India på 200-tallet...**

Kommentar:

Markedsføring? (Cazaux forslag). At man markedsfører hjemlige produkter som utenlandske, der det påståtte landet assosieres med noe positivt, er en velkjent gammel markedsføringsstrategi. Perserne oppfattet også India og deres produkter som eksotiske.

Kinesernes tradisjon at Backgammon var et indisk spill (Murray 1913).

Konklusjon

En eldgammel perso-arabisk India tradisjon og kinesisk Kina tradisjon. Ingen av tradisjonene henger godt sammen med andre funn.

2. Filologi

2.1 Chaturanga

Murray hevdet at det persiske Chatrang kommer fra det indiske Chaturanga. Gammel-persisk og sanskrit var språklig tett beslektet slik at **Cazaux spør om hvorfor ikke chatrang kunne være det opprinnelige persiske ordet for sjakk?** En annen mulighet som franskmannen presenterer er at sjakk kunne ha vært oppfunnet av perserne i et grenseområde sterkt påvirket av indisk kultur. Ingen Sanskrit ord ble brukt av araberne og alle brikkenavn og teknisk vokabular har persiske navn. Hvis sjakk var indisk opprinnelse, ville det ikke være flere spor av indisk språk?

Både van der Linde (1874) og indiske Bhatta (1994) har kritisert begrepet *Chaturanga* som indikator på at det er sjakkspillet som omtales. Man strides om den presise betydningen, men man vet at Chatur iallfall referer til tallet 4.

Ordet *Chaturanga* (fire deler) kommer fra verket Mahabharata (indisk epos) som fikk sin endelige utforming rundt 400 v.t. **Kan referere til giganten Purusha som ble ofret ved å bli delt i fire biter hvilket skapte verden.**

Flere forskere mener at termen Chaturanga like godt kan referere til spillene Pachisi (ca 300) og Chaupar (ca 350). Første gang **Chaturanga med sikkerhet har referert til sjakk var en indisk verk fra rundt år 1000.**

Mange forskere kan dra dette langt som Ferlito og Sanvito som viderefører Murrays teorier om de fire indiske hæravdelinger og konkluderer at sjakk var en indisk oppfinnelse som fant sted mellom 400 f.v.t. og 400 v.t.

2.2 Elefantbrikken og Xiang qi

Elefantbrikken har blitt brukt som et tilnærmet bevis for den indiske teorien. Det er riktig at inderne mest sannsynlig var de første som brukte elefantene i strid. De første beskrivelsene kommer allerede med verket Ramayana som er datert til det 4. århundre f.v.t.

Men perserne anvendte elefanter allerede i slaget ved Gauga mela (331 f.v.t.) mot Aleksander den Store.³ I Kina kom elefantbestanden under press etter 500 f.v.t. Vi hører likevel om et kinesiske slag der elefanter ble brukt i perioden 200 f.v.t.-1200-tallet.⁴

En annen historie er oversettelsen av **xiang tegnet 象 på kinesisk** der man først antok at tegnet utelukkende refererte til elefant. Kinesiske språkekspertter har imidlertid vist at xiang kan referere til flere helt ulike begreper.

Elefantbrikken blir ikke nevnt i den første kinesiske sjakkreferansen "Book of Marvels"! Himly og Murray foreslo at kopimannen antakelig sløyfet sidene fordi han trodde at repetisjonen av ordet siang må ha vært en feil!

Dette blir for spekulativt. Feil å anta at et land må ha et bestemt dyr i virkeligheten for at det skal kunne bruke det i sine egne spill. **Japanske sjakkvarianter har mange dyr som ikke eksisterer i japansk natur.**

2.3 Persiske Shah mat

Hva er sjakkens mest uttalte ord og spillets mål? Selvfølgelig sjakk matt. Sjakk matt stammer fra det persiske *Shah mat* hvilket korrekt oversatt betyr: kongen er hjelpesløs.⁵

2.4 Eksempler på brettspillnavn som villeder

³ Chinnock, E J. *The Anabasis of Alexander*. 1893.

⁴ Schafer, Edward. *War Elephants in Ancient and Medieval China*. 1957.

⁵ Dessverre har begrepet ofte blitt oversatt rett fra Arabisk der ordroten *mat* har døds konnotasjoner, og dermed: kongen er død.

Kinasjakk (tysk halma spill fra 1880-tallet)
 Kineser (polsk for de enkleste kappspillene)
 Tenjiku shogi (direkte oversatt: indisk sjakk)
 Hasami shogi (dynamisk radspill som kalles sjakk)
 Bondesjakk

2.5 Konklusjon

Filologiske studier er vanskelige og krever enorme kunnskaper. Den som utfører analysen må kunne beherske flere avgjørende språk. Per i dag har mange av de mest modige konklusjonene på basis av språkforskning blitt sterkt svekket.

3. Tekster

Tekster frem til 900			
Dato	Tittel	Forfatter	Språk
569	Xiangjing	Wudi	Kinesisk
<581	Xiangjingxu	Wang Bao	Kinesisk
<581	Xiangxifu	Yu Xin	Kinesisk
600	Vasavadatta	Subhandu	Sanskrit
<620	Chatrang namag	?	Pahlavi
<628	Karnamag	?	Pahlavi
625-40	Harshacharita	Bana	Sanskrit
<651	Xusraw u retak	?	Pahlavi
<712	Fanwang fazang shu	Fazang	Kinesisk
728	Naqa'id Jarir wa al Farazdaq	al Farazdaq	Arabisk
<767	Hanafi lovverket	Abu Hanifa	Arabisk
829	Diktet	Bo Juyi	Kinesisk
847	Vidunder boken	Niu Sengru	Kinesisk
848	Kitab al-muwatta	ibn Yahya	Arabisk
840-tallet	Kitab ash-shatranj	al-Adli	Arabisk
ca 850	Haravijaya	Ratnakara	Sanskrit
860	Latif fi'sh shatranj	ar-Razi	Arabisk
875-900	Ta'rikh	al-Ya'qubi	Arabisk
<899	Kitab ash-shatranj	as-Sarakhsi	Arabisk
ca 900	Kavyalamkara	Rudrata	Sanskrit

I tidenes løp har det imidlertid vist seg at mange av disse tekstene like godt kan referere til andre spille enn sjakk. Her følger Cazaux' liste over **de sikre referansene til sjakk før år 900:**

Dato	Tittel	Forfatter	Språk
<620	Chatrang namag	?	Persisk
<628	Karnamag	?	Persisk
<651	Xusraw u retak	?	Persisk

<712	Fanwang fazang shu ⁶	Fazang	Kinesisk
728	Naqa'id Jarir wa al Farazdaq	al Farazdaq	Arabisk
<767	Hanafi lovverket	Abu Hanifa	Arabisk
829	"Dikt"	Bo Juyi	Kinesisk
847	<i>Xuanguai lu</i>	Niu Sengru	Kinesisk
848	Kitab al-muwatta	ibn Yahya	Arabisk
840-tallet	Kitab ash-shatranj	al-Adli	Arabisk
ca 850	Haravijaya	Ratnakara	Sanskrit
860	Latif fi'sh shatranj	ar-Razi	Arabisk
875-900	Ta'rikh	al-Ya'qubi	Arabisk
<899	Kitab ash-shatranj	as-Sarakhsi	Arabisk
ca 900	Kavyalamkara	Rudrata	Sanskrit

4. Arkeologi

De eldste sikre sjakkbrikkene har blitt funnet i Afrasiab i 1977 i dagens Uzbekistan. De er persiske og stammer fra det 7. århundre. Det er i det hele tatt blitt funnet relativt mange persiske sjakkbrikker langs silkeruten og de kan dateres tilbake til både det 7. og 8. århundre.

I motsetning til Persia er **både India og Kina svært sene med hensyn til arkeologiske funn**. Kinesernes todimensjonale brikker ble primært lagd av tre som råtner raskt. Det eldste trebrikkefunnet stammer fra Song-dynastiet (1127-1279). Samtidig har det blitt funnet kobber, bronse og keramikk brikker i perioden 1102-1106. De eldste indiske sjakkbrikkene er fra midten av 1500-tallet.⁷

Dato	Utgravningssted	Opprinnelse	Spill
<628?	Irak	Persisk	Chatrang
ca 761	Uzbekistan	Persisk	Chatrang
500-800	Nord-Afganistan	Persisk	Chatrang
700-1000	Sør-Russland	Arabisk	Shatranj ⁸
800-1000	Iran	Arabisk	Shatranj
ca 900	Spania	Arabisk	Shatranj
<1000	Italia	Arabisk	Shatranj
978-1070	Frankrike	Fransk?	Middelaldersjakk

5. Spillet struktur (vil bli behandlet grundig i kapittel 2 og 3)

⁶ Kinesisk tekst som omtaler persere som spiller sjakk.

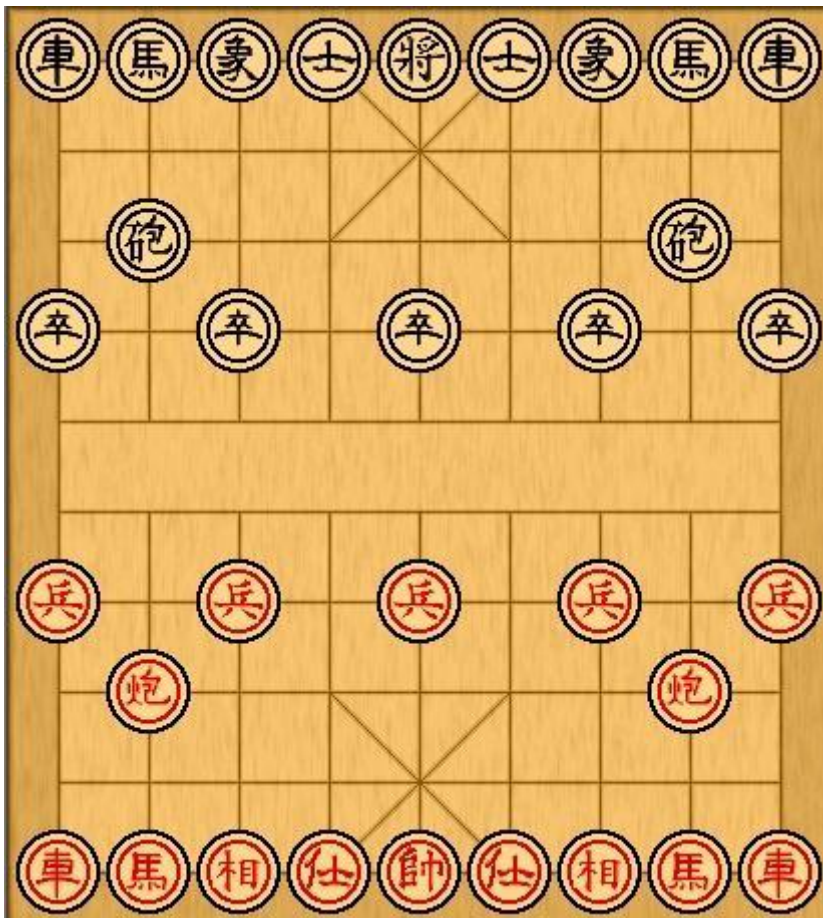
⁷ Mark, Michael. *The Beginnings of Chess*.

⁸ Shatranj var det arabiske navnet på Chatrang. Spillet endret ingen regler men fikk litt annen layout.

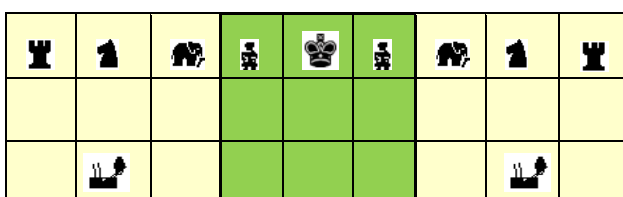
Cazaux hevder at Xiang qi åpenbart har en mer arkaisk preg enn Chaturanga/Chatrang. Hans argumentasjon kan deles inn i to punkter.

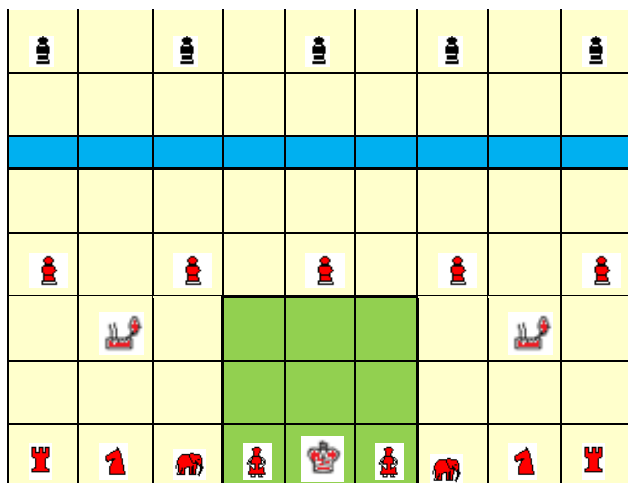
1. De enkle 2-dimensjonale Xiang Qi brikkene med kinesiske tegn er langt enklere i formen enn de 3-dimensjonale Chaturanga/Chatrang brikkene. Felt virker også som mer moderne enn punkter.

2. Brikkene og brettet i Xiang qi har mange restriksjoner i forhold til Chaturanga/Chatrang.

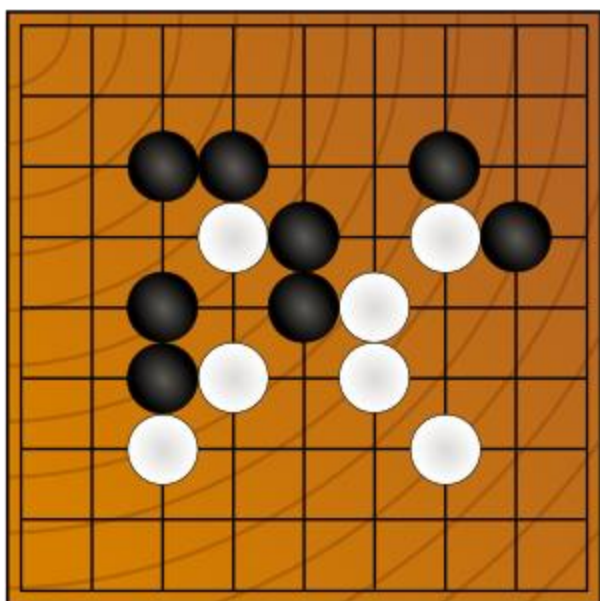
Cazaux konkluderer med at det ville ha vært tilnærmet utenkelig at kineserne adopterte Chaturanga/Chatrang ved å skape et tilsynelatende en langt mer primitiv versjon. **Cazauxs konklusjon er at Kina åpenbart er vinneren hvis vi ser på spillets struktur alene.**

Vestlig versjon av Xiang qi

En innvending mot Cazaux kan være at Sørøst asiatiske spill i langt høyere grad spilles på punkter (Go, Liubo, Saixi, etc.).

9x9 Wei qi (Go) brett

Eksempelvis restriksjonen på den kinesiske springeren, som mangler hopperett, har en funksjonell forklaring. Dersom springeren innehadde hopperetten ville springerne være sterkere enn katapultene som de potensielt kan slå i første og andre trekk. Å flytte katapultene til andre linjer i utgangsstillingen skaper andre alvorlige problemer. Forsøk selv å plassere dem på den bondefrie 4. og 6. raden.

Det er likevel i neste kapittel at vi skal gå grundigere til verks med å analysere de eldste spillenes struktur ved hjelp av den fylogenetiske analysen.

Gode sjakkhistorikere⁹	
Jean Louis Cazaux	Den uavhengige og kreative
Peter Banaschak	"Den feilfrie"
Ricardo Calvo	Den jordnære

⁹ Som tar for seg den aller tidligste sjakkhistorien.